

Теоретични проблеми на сравнителния анализ на средновековните южнославянски текстове

Радослава Трифонова

Основните проблеми, смятани за теоретични в съвременната литературоведска палеославистика, многократно са подлагани на актуализация и преосмисляне. Те със сигурност ще бъдат обект и на нови изследвания, на търсене на все по-адекватен терминологичен апарат за описание на деликатната проблематика на славянското Средновековие (език, книжнина, култура). Ще се опитам отново да повдигна дискусиата по най-спорните проблеми на съвременния анализ на средновековната книжнина, като очертая някои методологически проблеми при съпоставителното литературоведско изследване на средновековните южнославянски текстове.

При анализа на средновековните текстове неизбежно изниква въпросът за жанровото им определяне. Най-често средновековните писмени произведения биват характеризирани според богослужебната им функция (разбира се, има и текстове с по-широк диапазон на приложение, на които тук няма да се спирам).

В досегашните изследвания средновековната книжнина бива определена като литература, но – погледната като цяло – тя в действителност представлява „знакова система“, базирана на основните постулати и символи на християнската религия и в частност на митологичния прототип, зададен от Библията. Като се има предвид, че през Средновековието културата е изцяло религиозна, не бихме могли да отменим факта, че текстовете, които днес изследваме като книжовна продукция на средните векове, са имали строго определени функции в църковния ритуал. От съвременна гледна точка би трябвало да ги анализираме не само като предварително зададена система от знаци, а и да ги ситуираме в контекста на тяхната употреба. При това положение възниква въпросът: как да изследваме този тип книжовно богатство, като предварително зададена система от знаци и символи, или като динамична категория, неизбежно променяща се при своето функциониране в християнския контекст?

Парадоксът в случая е неизбежен! Затова предлагам анализът на средновековните текстове да се конципира на две различни, но не взаимно изключващи се, нива. Или казано с думите на структурния анализ – на ниво синтагматика (изследване на линейната структура на текста) и на ниво парадигматика (обвързаността на всеки отделен текст в сложната парадигма от богослужебни текстове, в рамките на функционирането им

в самия църковен ритуал). Предлагам съпоставката на текстовете да става на двете нива паралелно – при изследването на топиката и символиката в различните по функционалност текстове да се взема предвид не жанра, а средновековната поетика като цяло, независимо от функционалността на текста в богослужението. В този смисъл и модусът на повествованието не би бил определящ при съпоставката на наративни и химнографски текстове или при изследването на „библейските тематични ключове“ (Р. Пикио 1993, 385–435).

Общозвестно е, че религиозно-митологическото мислене е определящо в средновековното съзнание. Митът обаче би трябвало да се тълкува не като алегория, а като *символ*, като се разграничава не субекта и обекта, а материалното от идеалното, предметът от знака, вещта от словото и съществуващото от името (А. Лосев, 1994; Р. Станков, 1998 и цитираната там библиография).

Н. Фрай (1993, с. 60) казва: „Митологията съдържа множество легендарни и традиционни истории... Ето защо историческите повествования са най-ранните форми на дескриптивната техника на писане. Но нека не забравяме, че литературата... притежава функцията да пресъздава метафоричната употреба на езика... Прекият наследник на митологията е литературата...“. Пак той си задава въпроса: „Като приемем, че повествованията в Библията са митове..., дали те са исторически или фикционални?“ (Н. Фрай, 1993, с. 65).

Библията е метатекстът и основният източник за средновековната символика. Тя има сакрална ритуална функция. Библейските четива (и цитати) показват здрава валентност към всички църковни богослужбени текстове (жития, слова и служби). Темата за функционирането на библейския текст в литературните текстове, посредством библейските цитати и топоси, все още не е предизвикала достатъчно силен интерес в съвременната палеославистика.

1. На преден план възниква въпросът – литература ли е средновековната книжнина или не е?

Кр. Станчев (1998) определя средновековната книжнина като литература¹, в смисъла на моделираща комуникативна система.

Д. С. Лихачев (1963, 1968, 1973, 1979) и Р. Пикио (1993) пък обръщат специално внимание на нормативната естетика².

Досегашните изследвания върху жанровата структура на средновековните текстове дават основните насоки за изследване: от една страна, теоретичната концепция на Кр. Станчев (1982, 1985, 1995), където ста-

¹ Според К. Станчев (1998, с. 32) ритуалните текстове през Средновековието са създадени по правилата на литературните произведения – средновековните писатели обективно са творили в прекия смисъл на думата (създавайки нови текстове).

² Но според Р. Пикио (1993, с. 55) правилата на античната поетика и риторика едва ли ще ни помогнат при съвременното тълкуване на средновековните текстове.

робългарската литература бива характеризирана въз основа на философско-естетическите принципи на средновековното изкуство, а самите текстове са класифицирани в единна структура, според „социалния статус на произведението“, и от друга страна, теорията на Н. Ингам (1987, 1993) за модусите в плана на изразяване и в контекста на рамката „стил–жанр–модус“ и на В. Измирлиева (1991, 1994) за функционалната валентност на текста (иманентната му възможност да се включва в определена комуникативна ситуация) и за неговата степен на нормираност, която може да бъде и белег за определен жанр.

Според докладът на Кр. Станчев на Международния славистичен конгрес в Краков през 1998 г.: „...темата и функцията на текста определят жанра, според функционалната му структура, а жанрът определя модуса на произведението“ (срв. Кр. Станчев 1998³ и Н. Георгиева, М. Йовчева 1999). За жанра Кр. Станчев (1998, с. 38, 40–41)⁴ говори преди всичко като единица за класификация на произведенията, а не като генеративен метод, тъй като, както казва той „Библията задава структурната концепция на всяко средновековно произведение.“ Що се отнася до литературния стил през Средновековието, Кр. Станчев посочва, че той зависи от типологията на текста. Често съществува пряка зависимост между стила и темата на произведението. От друга страна, стилът не зависи пряко от темата, а темата и функцията на текста определят структурата на жанра и така чрез жанра се определя модусът на произведението: например върху една тема (светостта) могат да се създадат различни по жанр и модус произведения: житие, похвално слово, служба – с повествователен, риторичен и поетичен модус (Кр. Станчев, 1998, с. 53).

Затова въведеното от Цв. Тодоров понятие *дискурс* донякъде дава разрешение на поставения по-горе парадоксален въпрос. „Науката за дискурсите, казва Цв. Тодоров (2000, 16–17), ще има *вертикални подялби*, като поетиката, която се занимава с един тип дискурс – литературността, – и *хоризонтални подялби* като стилистиката, чийто обект няма да обхваща всички проблеми, свързани с един тип дискурс, а ще се конституира от единия тип проблеми, съотнесени към всички дискурси“. По въпроса за литературните жанрове Цв. Тодоров (2000, с. 48) коментира, че той никога не е преставал да поражда дискусии и добавя, че „първоначалното наблюдение върху жанра не е нищо друго освен удобна отправна точка за изследване на литературния дискурс“.

³ Кр. Станчев (1998, с. 37) подчертава, че се интересува засега предимно от структурата, а не от семантиката и от генезиса на средновековните литературни жанрове.

⁴ Известно е, че той разделя литературното пространство на средновековното православно славянство на четири квадранта: 1) най-продуктивната официална култова (ритуална) книжнина – химнография, агиография, риторика, богословско-учителни съчинения и пр.; 2) официална извънкултова книжнина – придворна панегиристика, историография, извънкултова поезия и това, което се нарича „белетристика“; 3) неофициална извънкултова литература и 4) неофициална култова литература – апокрифи в строгия смисъл на думата.

На първо място трябва да се отбележи, че една творба не принадлежи задължително към един жанр, често се забелязва смесване на жанровете.

На второ място при определяне на методологическия подход би трябвало да разграничим **жанр** и **тип** и да определим *доминантата!*

Терминът „*поезия*“ не се явява синоним на термина „лирика“, както и „*проза*“ не означава „повествование“ (Кр. Станчев 1998, с. 42). Поради това смятам, че не бива да се говори за „средновековна песенна поезия“, а единствено за *химнография* (и в частност за песенния жанр служба). Необходимо е и да се прецизира терминът „средновековна проза“ в *нарацция* (в частност агиографски жанри извънкултови наративни жанрове). По отношение на *риториката*, византийско-славянското Средновековие е очертало „модуси“ – (по)учителен, полемичен и тържествен. В този смисъл би трябвало да се класифицират конкретните структурни форми и тяхната реализация в църковния ритуал, т. е. различните слова – според тяхната функция и тематика (Кр. Станчев 1998, с. 44). Самото Средновековие е систематизирало множество слова във функционални и/или тематични макрожанрове, т. е. сборници. Типът сборник, в който е включен определен текст, показва жанровата му разновидност или интерпретация. Според Кр. Станчев дискурсът също посочва жанровата разновидност, например дискурсът при молитвата е насочен от оратора към публиката и има всички основания да причислим молитвата към ораторския жанр (Кр. Станчев 1998, 45–46).

Какви модуси характеризират *прозаичните* жанрове през Средновековието? При „повествователните жанрове“, които са извън богослужбеното ядро на жанровия репертоар, според разсъжденията на Н. Ингъм (1987, с. 37): „при зададена тема и функция на текста, модусът (начинът на изложение) и структурният тип, често се наричат „жанр“, „повествованието е в основата си модално, а не жанрово изменение“. Н. Ингъм определя жанра като „наличен структурен мозел за дадена литература през даден период“ (Н. Ингъм, 1993, с. 36, с. 38; срв. още Н. Ингъм, 1987).

2. Не бива да се отминава и църковната традиция, като определящ фактор за средновековната книжовна продукция. А. Наумов (1983, 1995) изследва ролята на Библията като образец за създаване на оригинални литературни произведения през Средновековието. Той подчертава неотменната обвързаност на средновековната литература с богослужението: „Само в църквата се осъществява гносеологията на Словото Божие и неговият формален авторитет, църквата авторизира книгите на светото писание и свидетелства за боговдъхновените им достойнства. Богослужението е главният моделиращ фактор на средновековната култура“ (А. Наумов 1995, с. 52). Според него въпросът за класификацията на текстовете, който вълнува учените отдавна (вж. цитираната там литература), винаги би трябвало да се отнесе към богослужението, защото в него отделните произведения намират място в строгата богослужбена структура (тропарът се съединява с ирмоса и богородичните в песен, песните – с ипакоя, кондака и икоса съставят канона, който пък е във връзка със стихирите, образува службата). В заключение А. Наумов (1995, 58–59) насочва бъ-

дещите изследователи към непосредствен контакт с ръкописите, но не с един ръкопис, а с цялата ръкописна сбирка, която носи духа на манастирската библиотека. Без конкретния опит теоретическите заключения биха били само отчасти достоверни.

3. Жанровата система на средновековната книжнина би трябвало да се разбира като динамична и изменчива при своето функциониране система.

Д. Богданович (1978, с. 68) отделя внимание на разволя на жанровете в старата сръбска книжнина от XIII в., като проследява писмените паметници с по-дълъг континитет и с недостатъчно проучени връзки помежду им и подчертава, че става дума за текстове с определено място на култа и с конкретна литургическа функция. Въз основа на конкретните произведения той проследява еволюцията на текстовете и зависимостта им от историята на култа и от някои други външни (нелитературни – б. м.) фактори. Проследявайки разволя на двата основни жанра в средновековната книжнина – житие и служба – Д. Богданович (1978, 72–73) стига до заключението, че жанровете при сърбите през XIV в. се развиват в посока към надграждане на основите, върху които се е формирала сръбската книжнина от предходното столетие и към еволюция на формите.

И. Калиганов (1991) се спира на проблема за жанровата структура на старобългарската литература през IX–XII в. и на съотношението между преводния и оригиналния пласт в средновековната книжнина: първоначалните Кирило-Методиеви преводи на корпуса от канонични богослужебни книги и на „монашеската“ и агиографската книжнина.

И. Шпадиер (1996) обръща внимание на две схващания за жанровете в Slavia Orthodoxa: позицията на Д. С. Лихачев (1963), който разглежда жанровете като историческа категория и класифицира текстовете по функционален, структурно-композиционен и тематичен принцип и на теорията на Ханс-Роберт Яус (1974), за латинската средновековна книжнина, който също определя поонятието жанр като историческа категория и въвежда термина *хоризонт на очакването*.

Х.-Р. Яус (1998, 165–180) посочва, че въпроса за синхронната и диахронната зависимост на литературните произведения дава база за създаване на една нова историко-херменевтична и структуралистична теория, функционална и до днес. Той се спира на синхронното дефиниране на литературните жанрове, като „универсални“ с повтарящи се функции в литературната комуникация, а в диахронен план, според него, се очертава историческата изменчивост между константни и вариативни структурни елементи, като историческият разволя на един жанр се проявява въз основа на общите характеристики и промените в структурата му. Яус добавя, че „историчността на един жанр намира израз в процеса на оформяне на структурата, нейното изменение, обогатяване и корекция“.

Р. Пикио (1993) от своя страна приема, че употребата на термина „литературни жанрове“ за средновековната книжнина се отнася за функционалните техники за тълкуване на сложните поучения и то в зависимост от темата, специфичната публика и от практическите цели на даден текст.

В рамките на традиционния християнски тип и начина на изразяване (като например нарацията, проповедта или биографията), всеки автор разполага с богат набор от формални изразни средства, зададени от Библията (срв. И. Шпадиер 1996, с. 368).

Установената досега традиция да се изследват текстологически конкретните преписи, да се определя мястото им в славянската книжовна традиция (в тяхното жанрово и тематично разнообразие) и да се изследва историята на текста (славянски преводи и редакции в контекста на византийската традиция, нови преписи и функционалност на текстовете) е незадоволителна по отношение на основните параметри на изследване на средновековната естетика. Специално внимание в това отношение трябва да се отдели на символния език в средновековната книжнина, като търсенето на стилистични фигури да се основава на християнската символика⁵. Методологията на сравнителния анализ на средновековните южнославянски текстове би трябвало да се основава и на конкретните примери, да се отделя внимание на съвместяването на текстовете в различните по тип църковни книги (например – синаксарни четива с кратки поучения, с агиографски и дидактичен материал в пролога, похвални слова и хомилии в минейния панегирик и т. н. – срв. Кр. Станчев 1998, с. 36).

Според думите на Р. Станков (1998, 48–49)... търсенето на метафори в средновековните текстове едва ли би ни извело до добър край... много трудно може да се говори за библейски метафори, защото Светото писание е алегорично-символично и разбирането на неговия скрит смисъл изисква тълкуване“. В този аспект е необходимо да се ориентираме към херменевтиката като методология за анализ на средновековните текстове. Средновековната култура е херменевтически затворен космос. Вниманието трябва да се концентрира върху средновековната символика, основана на християнската догматика и естетика.

Л. Денкова (1996, с. 7) посочва четирите значения на библейския текст – буквално, алегорично, морално и аналогично – и коментира, че „дълбочината и характерът на *разбирането* са в центъра на вниманието на херменевтичната философска позиция, която е особено приложима при анализа на средновековната литература. Не само защото самата херменевтика води началото си от средновековната екзегеза (коментирането на трудните места в текстовете), не само защото херменевтичният подход е вкоренен в историзма, а защото – по думите на Пол Рикьор – самата работа по интерпретацията има дълбокия замисъл да *приблужи* читателя до текст, който му е станал чужд, за да преодолее една културна дистанция, да инкорпорира смисъла на текста в сегашното му разбиране“.

„Според известната теория на Псевдо-Дионисий Ареопагит, пише Л. Денкова, символното познание е призвано да преодолее ограниче-

⁵ Според Е. Касирер „символът е стабилизирана метафора“ (вж. Р. Станков 1998, с. 47).

ността на логическото, разсъдъчното знание чрез „взривяването“ на границите на задържащите понятия по посока на необятния хоризонт от образи, мисли, чувства, интуиции, прозрения, съдържащи се в символа. Затова по-късната теория на символизма твърди, че символът винаги предава нещо неизразимо с външно слово“ (Л. Денкова, 1996, 8–9).

Самата херменевтика приема, че усвояването никога не е просто възпроизвеждане на текста, а създаване на нов тип разбиране (срв. Х. Гадамер, 1994, с. 45). Затова при анализа на средновековните текстове, основната цел, която би трябвало да стои пред изследователя е тълкуването на смисъла на сложната средновековна символика.

Цв. Тодоров (2000, 110–111) посочва анализ на текста в три аспекта – *вербален, синтактичен и семантичен*. Всеки един от тези аспекти поставя специфични проблеми и основополага един от големите типове анализ на текста – риторичен, наративен и тематичен. Аз тук обръщам специално внимание на **семантичния аспект** (на семиотичния дискурс при изследването на средновековните текстове, изградени чрез знаци, символи и алегии).

Според определението на Цв. Тодоров (2000, 18–19) *поетиката* изследва „не съвкупността от съществуващите литературни творби, а литературният дискурс като принцип за пораждаване на безкрайност от текстове; поетиката трябва да предостави инструменти за описанието на един литературен текст: да обособи смисловите равнища, да идентифицира съставляващите ги единици, да опише отношенията помежду им.“ Цв. Тодоров (1983, с. 356) казва още: „функционалният и структурният подход трябва строго да се разграничават един от друг, макар че изследователят може свободно да преминава от единия към другия“. Той отделя две определения за литературата – като фикция и като система – двете структурни определения за литературата се намират в отношения на взаимна връзка, но не са в отношения на импликация. Цв. Тодоров (2000) добавя още, че литературният текст би трябвало да се разглежда като плод на *инвенция* (т. е. през Средновековието като вдъхновение „свише“ – б. м.) и като *нормативност* (за Средновековието това е християнската догматика – б. м.).

Освен това трябва да се отчита взаимовръзката между формалната структура на художествените творби и жанровата им характеристика. Цв. Тодоров (2000, 71–72) определя като най-малка значеща единица на текста *мотива*, който според неговото определение „изразява отношение на сходство в семантична перспектива“ и е „минималната тематична единица“. В повечето случаи мотивът съвпада с дума, но може да съответства на част от думата, т. е. сема, друг път на синтагма или изречение, в което думата, с която обозначаваме мотива не фигурира. Ако няколко мотива образуват устойчива фигурация..., обозначаваме я като *топос* – казва Цв. Тодоров (2000, с. 74). „Присъствието на един и същ топос (най-общо на един мотив) в две творби не означава, че и в двете е представена една и съща тема: мотивите са поливалентни и присъствието на една тема може да се разпознае достоверно само след анализ на текста в целостта му (пак там, с. 75).

Не на последно място при модерния прочит на старобългарската литература и при съвременния поглед върху основните теми на средновековния светоглед, непременно трябва да се обърне специално внимание на концепцията на Х.-Р. Яус (1974) за рецептивната естетика. Тази концепция се стреми да разреши проблема за свързване на естетическата и историческата димензия на литературата, чрез трета димензия – *рецепция и функциониране* – като естетиката на произведението се заменя с естетика на възприемането и функционирането, а читателят е не само обществена, а и исторически променлива категория. Литературното произведение е предназначено за публика и се осъществява едва в процеса на четене, а в основата на този процес лежи активното диалогично отношение между произведението и читателя, което може да е и отношение между две епохи. Затова Яус поставя отношението между произведението и публиката на *синхронно* и на *диахронно ниво*. Процесът на осъществяване на литературния текст започва от неговата първа рецепция (от съвременния му читател) към по-късни актуализации. Така днешният читател осъзнава своята позиция в историческата редица от реципиенти – едно произведение от миналото днес се възприема от позицията на натрупания опит на своята епоха и в контакт с епохата, в която е възникнало произведението.

Основните принципи, на които Яус гради своята концепция за литературната история се основават на принципи, заети от херменевтичната теория на Х.-Г. Гадамер (1975):

1. историята на разбирането и история на функционирането;
2. принципа за диалектиката при разбирането на произведението
3. понятието за *хоризонт на очакването* и съответно сливане на два исторически отдалечени хоризонта (вж. още Х.-Р. Яус 1998, 48–61).

Яус обобщава, че **рецептивно-естетическата теория** (в отпор на формалистката теория) позволява да бъдат разбрани смисълът и формата на литературното произведение в историческото разгръщане на тълкуването му и произведението да бъде поставено в отредения му „литературен ред“, за да бъдат опознати историческото място и значението му в контекста на предавания от литературата опит (Х.-Р. Яус 1998, 61–62)⁶. Теорията за литературните жанрове, според Яус (1998, с. 186, 198–199), не може да се ограничи с анализ на структурата и историята на отделните жанрове, а трябва да се занимава и с въпроса за тяхната историческа систематизация. Затова формалистското схващане за жанра, като историческа система от взаимовръзки произтича от опита класическата представа за литературната традиция като непрекъснато, праволинейно и кумулативно развитие, да бъде заменена от динамичният принцип на литературната еволюция.

⁶ Вж. още при Х.-Р. Яус (1998, 116–126) за въвеждане на херменевтичното понятие за другост при изследване на средновековната литература, за алегоричността в средновековната поезика (135–142) и за учителните жанрове (143–159).

Тук не съм в състояние да изчерпя всички проблеми, възникващи при анализа и съпоставката на оригиналните южнославянски средновековни произведения. Не бих могла да отделя специално внимание на конкретни текстове, но бих искала да повдигна за пореден път дискусиата по най-спорните или рядко поставяни въпроси, свързани с изследването на средновековната книжнина – за това литература ли е тя и как би трябвало да се класифицират нейните жанрове, за терминологичния апарат и за определящата символно-митологична функция на Библията по отношение на всяко средновековно произведение. Затова се изкушавам да цитирам думите на Х.-Р. Яус: „Структурализъм и херменевтика са особено зависими помежду си. Необходимо е тяхното взаимно интегриране чрез рецептивно-естетическите методи, за да бъде разбрана обществената функция (с помощта на синхронната система от жанрове, норми и ценности) и същевременно функцията на отговор (чрез рецептивно-историческия анализ), присъща на произведенията от отминали епохи в изкуството. По този начин познавателният ни интерес към средновековната литература ще се мотивира по нов начин“ (Х.-Р. Яус 1998, с. 209).

ЛИТЕРАТУРА

- Богданович, Д. 1978 Д. Богдановиј. Развој жанрова у српској књижевности XIII века. – Богословље, 1978, св. 1–2, 67–73.
- Денкова, Л. 1996 Л. Денкова. Глътка бездна. Увод към един незавършен прочит. – В: Помнещият символ. Философски етюди върху старата българска литература. С., 1996, 5–14.
- Гагова, Н., М. Йовчева 1999 Н. Гагова, М. Йовчева. Палеославистиката на XII международен конгрес на славистите. – Старобългаристика/Palaeobulgarica, XXII, 1999, 1, 93–104.
- Гадамер, Х.-Г. 1975 H.-G. Gadamer. Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. Tübingen, 1975.
- Гадамер, Х. 1994 Ханс-Георг Гадамер. История и херменевтика. С., 1994.
- Измирлиева, В. 1991 В. Измирлиева. Една гледна точка към понятието „жанр“ в старобългаристика. – Старобългарска литература, 25–26, 1991, 29–37.
- Измирлиева, В. 1994 V. Izmirlieva. Stories and Names: Modes of Eastern Orthodox Rhetoric of Sainthood. – Старобългаристика/Palaeobulgarica, XVIII, 3, 1994, 36–47.
- Ингъм, Н. 1987 N. Ingham. Mode and Literary Kind in Old Russian: Some Theses. – Gattung und Narration in den älteren slavischen Literaturen. Slavische Veröffentlichungen, 64, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1987, 173–185.
- Ингъм, Н. 1993 Н. Ингъм. Повествователен модус и литературен жанр в средновековните православни литератури. Тезиси. – Старобългаристика/Palaeobulgarica, XVII, 1993, 3, 36–47.
- Калиганов, И. 1991 И. Калиганов. Жанры в болгарской литературы. – В: Развитие прозаических жанров в литературах стран Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1991, 173–1185.

- Лихачев, Д. 1963 Д. С. Лихачев. Система литературных жанров древней Руси. – В: Славянские литературы. V Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1963, 47–69.
- Лихачев, Д. 1968 Д. С. Лихачев. Древнеславянские литературы как система. – В: Славянские литературы. VI Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1968, 5–48.
- Лихачев, Д. 1973 Д. С. Лихачев. Зарождение и развитие жанров древнерусской литературы. – В: Славянские литературы. VII Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1973, 160–177.
- Лихачев, Д. 1979 Д. С. Лихачев. Поэтика древнерусской литературы. М., 1979.
- Лосев, А. 1994 А. Ф. Лосев. Предметна структура на името. – В: Философия на името. С., 1994, 91–153.
- Наумов, А. 1983 А. Наумов. Указатель начал библейских стихов, выборочно употребляемых в церковнославянском богослужении. – Полата књигописна, 7, 1983, 57–76.
- Наумов, А. 1995 А. Наумов. Средневековая литература и богослужение. – *Recherche slavistique*, Vol. XLII, Roma, 1995, 49–59.
- Пикио, Р. 1993 Р. Пикио. Функцията на библейските тематични ключове в литературния код на православно славянство. – В: Православно славянство и старобългарската културна традиция. С., 1993, 385–435.
- Станков, Р. 1998 Р. Станков. Митологичното съзнание в културата на българското Средновековие. – *Език и литература*, 53, 1998, 5–6, 40–54.
- Станчев, Кр. 1982 К. Станчев. Поетика на старобългарската литература. С., 1982.
- Станчев, Кр. 1985 К. Станчев. Стилистика и жанрове на старобългарската литература. С., 1985.
- Станчев, Кр. 1995 К. Станчев. Жанровата система на старобългарската литература. – В: Стилистика и жанрове на старобългарската. С., 1995, 54–112.
- Станчев, Кр. 1998 К. Станчев. Жанр, стиль и модус в средновековой литературе православных славян. Методологические и терминологические проблемы. – *Contributi italiani al XII Congresso internazionale degli slavisti*. Estratto..
- Тодоров, Цв. 1983 Цв. Тодоров. Понятие литературы. – В: Семиотика. М., 1983, 355–369.
- Тодоров, Цв. 2000 Цв. Тодоров. Семиотика. Риторика. Стилистика. С., 2000.
- Фрай, Н. 1993 Н. Фрай. Редът на думите. Глава втора. Мит I. – В: Великият код. Библията и литературата. С., 1993, 56–80.
- Шпадиер, И. 1996 И. Шпадијер. Проблем жанрова у средњвјековној књижевности. – *Књижевна историја*. XXVIII/100, 1996, 365–373.
- Яус, Х.-Р. 1974 Hans Robert Jauss. *Literaturgeschichte als Provokation*. Frankfurt/M., 1974.
- Яус, Х.-Р. 1998 Х.-Р. Яус. Исторически опит и литературна херменевтика. С., 1998.